

როინ ყავრელიშვილი
ისტორიის დოქტორი, პროფესორი,
სამცხე-ჯავახეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
საქართველო, ახალციხე,
roinkav@gmail.com, +995 599 58 84 61

**რეცენზია მონოგრაფიაზე: ახალციხის მხარის თურქულ-
მუსლიმური არქიტექტურული ძეგლები³**

მოკლე შინაარსი

წინამდებარე სტატია წარმოადგენს რეცენზიას თურქეთის რესპუბლიკაში გამოქვეყნებული მონოგრაფიის შესახებ: „ახალციხის მხარის თურქულ-მუსლიმური არქიტექტურული ძეგლები“. მონოგრაფიის სპეციფიკიდან გამომდინარე, შეფასებულია სხვადასხვა ავტორების მიერ წარმოდგენილი ცალკე ქვეთავებში დაცული რამდენიმე დეტალი, ზოგიერთი ქართული წყაროსა და ისტორიული ლიტერატურის დამოწმებით.

³ Ahıska Bölgesindeki Türk İslâm Mimari Yadıgârları, თანამედროვე თურქულ ისტორიოგრაფიაში ტერმინში ახალციხის მხარე მოიაზრება სამცხე-ჯავახეთის რეგიონი. რაც შეეხება, წიგნის სათაურს, მართალია, ის თურქულენოვანი მკითხველისთვის არის გათვალისწინებული, მაგრამ უფრო მეტი სიცხადისთვის მცირედი შენიშვნა გვექნება ავტორებთან; მსგავსი კვლევები თურქეთის რესპუბლიკაში, თურქეთს გარეთაც (მაგ., უკრაინაში-ყირიმში) ტარდება ან დასრულდა და შედეგები გამოიცა სხვადასხვა სათაურებით, მაგ: „ყირიმის თურქულ-ისლამური მემკვიდრეობა“, მაგრამ საქართველოში და კერძოდ, სამცხე-ჯავახეთში განსხვავებულ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. რადგან, მუსლიმი მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ეთნიკური ქართველებისგან შედგებოდა. ამიტომ, ჩვენელი მიდგომით, უკეთესი იქნებოდა, თუ ამ მეტად საინტერესო და, ჩვენი აზრით, საჭირო ნაშრომს“ Ahıska (Samtskhe-Cavakheti) Bölgesindeki İslâm Mimari Yadıgârları” „ახალციხის (სამცხე-ჯავახეთის) მხარის მუსლიმური არქიტექტურული ძეგლები“, დაერქმეოდა. რაც შეეხება ყირიმის სახანოს, მისი მოსახლეობის დიდი ნაწილი თურქული მოდემის ხალხებისგან შედგებოდა და მსგავსი მიდგომაც, ბუნებრივია, გამართლებულია.

რეცენზიაში აღნიშნულია მიღებული შედეგების მნიშვნელობა ქართული წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისით. გამოთქმულია რეკომენდაცია, არსებული გამოცდილების გათვალისწინებით, წიგნში დაცული ზოგიერთი საკამათო საკითხის ერთობლივ კვლევასთან დაკავშირებით.

საკვანძო სიტყვები: ახალციხე, ისლამი, არქიტექტურა, ძეგლი, ვაყუფი.

Roin Kavrelshvili

*Doctor of History, Professor, Samtskhe-Javakheti State University,
Akhaltzikhe, Georgia,*

roinkav@gmail.com, +995 599 58 84 61

REVIEW ON THE MONOGRAPH: TURKISH-MOSLEM ARCHITECTURAL MONUMENTS IN AKHALTSIKHE⁴

Abstract

Our article is review of published monography “Turkish-Moslem Architectural Monuments in Akhaltsikhe”. From the specific of monograph, it was reviewed and valued under resources from historical materials and references. In the review we are talking about the meaning of the result for Georgian historiography. There is given some recommendations according the existing experience and on the base of common research work.

Key Words: Akhaltsikhe, Islam, Architecture, Monument, gift.

⁴ Ahıska Bölgesindeki Türk İslâm Mimari Yadigârları, modern turkish historiography, under term Akaltsikhe considered Samtskhe-Javakheti region. The title of the book: it is only for turkish readers, but we will have some comments to the authors that research works like this was made in Turkey, outside the Turkey (Ukraine, Kirim) having different titles. But is Georgia we have another case especially in Samtskhe -Javakheti, the most oart of moslem population Georgian ethnic groups and we think the title Ahıska (Samtskhe-Cavakheti) Bölgesindeki İslâm Mimari Yedigârları” “Moslem Architectural Monuments of Akhaltsikhe (Samtskhe - Javakheti)” will suit be more. What about Kirim the most part of their population consist Turkish people and this attitude is right souletion.

წინამდებარე წიგნი არის 608 გვერდიანი. პირველი 60 გვერდი წარმოადგენს წინასიტყვაობას, შესავალ ნაწილს და ავტორთა მოკლე მიმოხილვას. დანარჩენ გვერდებზე მოთავსებულია არქიტექტურული ძეგლების ჩამონათვალი, ფოტოები, აღწერილობა, მათზე არსებული ეპიგრაფიკა და ადგილ-მდებარეობის შესახებ ინფორმაცია.

იგი გამოქვეყნებულია თურქეთის რესპუბლიკის „საზღვარგარეთელი თურქების და მონათესავე ხალხების დეპარტამენტის“ მიერ დაფინანსებული პროექტის ფარგლებში. პროექტის ხელმძღვანელები არიან: თურქეთის რესპუბლიკის რიზეს რეჯეფ თაიფ ერდოღანის უნივერსიტეტის⁵ პროფესორი, ართვინის ჭოროხის უნივერსიტეტის⁶ თეოლოგიის ფაკულტეტის დეკანი და საქართველოში თურქეთის საელჩოს რელიგიის საქმეთა ყოფილი მრჩეველი პროფესორი **ნები გუმუში** და შვეიცარიული წარმოშობის ქალბატონი, დოქტორი **ნიკოლე კანჩალ-ფერარი**, პროფესიით ხელოვნებათმცოდნე, მუშაობს შუა საუკუნეების ისლამური არქიტექტურის მიმართულებით, „სტამბოლის შეჰირ უნივერსიტეტის“⁷ დოცენტი. ავტორთა ჯგუფში, გარდა ზემოთდასახელებული ორი პიროვნებისა, შედიან ასევე, **სედათსირაჯოღლუ** და **ბაჰათინ თურქუთი**. მონოგრაფიაზე, საარქივო საქმის მიმართულებით, ნამუშევარი აქვთ **მურათ ყასაბს** და **აჰმეთ ნიაზოვს**, ხოლო, არაბული გრაფიკით შესრულებულ ეპიგრაფიკაზე - **აჰმეთ ნიაზოვს**. წიგნი გამოცემულია სტამბოლში 2019 წელს, საზღვარგარეთელი თურქების და მონათესავე ხალხების სამმართველოს ფინანსური მხარდაჭერით, 1000 ეგზემპლარის ოდენობით⁸.

წიგნის შესავალი ნაწილი ეკუთვნის თურქეთის კულტურისა და ტურიზმის მინისტრს **ნური ერსოის**. პროექტის შესახებ კომენტარი ეკუთვნის საზღვარგარეთელი თურქების და მონათესავე ხალხების სამმართველოს თავმჯდომარეს **აბდულაჰ ერენს**. მხარის

⁵ Recep Tayyip ERDOĞAN Üniversitesi, Zihni Derin Yerleşkesi * Fener Mahallesi 83100, Merkez/Rize

⁶ Artvin Çoruh Üniversitesi, 08100 Seyitler, Merkez/Artvin

⁷ Orhantepi Mahallesi, Turgut Özal Bulvarı, No: 21, Dragos, 34865 Kartal/İstanbul

⁸ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, ISBN 978-975-17-4362-6

მოკლე ისტორიული მიმოხილვა ეკუთვნის პროფესორ **ნები გუმუშა**. ახალციხის ვაკუუმების (ფონდები) შესახებ მიმოხილვა ეკუთვნის დოქტორ **ბაჰათინ თურგუთს**, კოჯაელის უნივერსიტეტის⁹ თანამშრომელს. ხოლო, ისლამური არქიტექტურის შესახებ მიმოხილვა - დოცენტ **ნიკოლე კანჩალ ფერარის**.

მონოგრაფიაში აღწერილია ადიგენის, ახალციხის, ახალქალაქის, ასპინძის რაიონებში არსებული მუსლიმური არქიტექტურული ძეგლები.

ადიგენის რაიონში:

სოფელ აბასთუმნის მეჩეთი, აბანოები, სასაფლაო;

სოფელ ადიგენში: მეჩეთი;

სოფელ აფიეთში: ენვერ ბეგის საცხოვრებელი, წყარო, სასაფლაო;

სოფელ არძნეში: სასაფლაო;

სოფელ ბენარაში: სერვერ ათაბაგის საცხოვრებელი;

სოფელ ბოლაჯურში: მეჩეთი, წყარო;

სოფელ ჭეჭლაში: მეჩეთი, მოლის საცხოვრებელი-მედრესე, წყარო, სასაფლაო;

სოფელ დერცელში: სასაფლაო;

სოფელ დიდი სმადაში: მეჩეთი, წყარო;

სოფელ ქვემო ენთელში: მეჩეთი, სოფლის სასაფლაო;

სოფელ ღაღვში (უწერიათ ღავი) სასაფლაო;

სოფელ გომაროში: მეჩეთი, სასაფლაო;

სოფელ ღორთუბანში: წყარო, სასაფლაო;

სოფელ ღორძეში: მეჩეთი;

სოფელ ხარეთში: მეჩეთი;

სოფელ ხარჯამში: მეჩეთი, სასაფლაო;

სოფელ ხევაშენში: მეჩეთი, მედრესე და მოლის საცხოვრებელი;

სოფელ კეხოვანში: სასაფლაო;

სოფელ ქიქინეთში: მეჩეთი;

სოფელ ლელოვანში: მეჩეთი;

სოფელ მოხეში: მეჩეთი;

სოფელ ნაქურდევში: მედრესე, სასაფლაო;

სოფელ ფხეროში: მეჩეთი, მედრესე-მოლის საცხოვრებელი;

⁹ Kabaoğlu, BakiKomsuoğlubulvarı No:515, Umuttepe, 41001 İzmit/Kocaeli

სოფელ ფლატეში: მეჩეთი, სასაფლაო;
სოფელ შოლავერში: სასაფლაო;
სოფელ შოყაში: მეჩეთი;
სოფელ წახანში: მეჩეთი, მედრესე, მოლის საცხოვრებელი, სასაფლაო, წახანთანვე ნასოფლარ სოღრას სასაფლაო;
სოფელ წინუბანში: სასაფლაო;
სოფელ ვარხანში: მეჩეთი, მედრესე-მოლის საცხოვრებელი, წყარო;
სოფელ ზანავში: მეჩეთი, მედრესე;
სოფელ ზაზალოში: მეჩეთი, სასაფლაო;
სოფელ ზედუბანში: მეჩეთი.

ახალციხის რაიონში

ახალციხის ციხის ჩრდილოეთით მდებარე შენობა (არასტახანი), რაბათში: იუსუფ ფაშას წყვილი აბანო, იუსუფ ფაშას წყარო.

ქალაქ ახალციხეში: სომხურ კათოლიკურ ეკლესიად გადაკეთებული მეჩეთი, ახალციხის ციხე, აჰმედიეს მედრესე, აჰმედიეს მეჩეთი, ციხის ტერიტორია, ციხის ტერიტორიაზე გამოფენილი საფლავის ქვები და მათი ეპიგრაფიკა, ციხის მინარეთი, ახალციხის ციხის მიჰრაბი (ლოცვისას მოლისთვის კედელში გამოკვეთილი ადგილი), ახალციხის სასაფლაო.

აწყურის მეჩეთი და აბანოები;
სოფელ ბოგაში: წყარო, სასაფლაო;
სოფელ კლდეში: მეჩეთი, სასაფლაო;
სოფელ მუგარეთში: მეჩეთი, წყარო, სასაფლაო;
სოფელ ფერსაში: მეჩეთი;
სოფელ საყუნეთში: მეჩეთი, სასაფლაო;
სოფელ ტატანისში: სასაფლაო;
სოფელ ურაველში: მეჩეთი, წყარო;
სოფელ ვალეში: მეჩეთი;
სოფელ ზიკილიაში: მეჩეთი;

ახალქალაქის რაიონში

ახალქალაქის მეჩეთი და მედრესე;
სოფელ ხოსპიოს მეჩეთი;
სოფელ ოკამში: მეჩეთი, წყარო, სასაფლაო;

ასპინძის რაიონში

ასპინძის მეჩეთი;

სოფელ ჩორჩნის წყარო და სასაფლაო;
ნასოფლარ ლობიეთის მეჩეთი, აბანოები, მიწისქვეშა
წყალსაცავი, მედრესე;
სოფელ იდუმალას მეჩეთი;
სოფელ ნიალას მეჩეთი;
სოფელ ორგორას მეჩეთი, წყარო, სასაფლაო;
სოფელ ოშორას მეჩეთი;
სოფელ ორთა ქოის მეჩეთი;

მეჰმედ ნური ერსოი წარდგენის ნაწილში საუბრობს 75 წლის წინ სამცხე-ჯავახეთიდან განხორციელებულ მოსახლეობის დეპორტაციაზე. აღნიშნავს, რომ სამშობლოდან გადასახლებულ იქნენ „ახალციხელი თურქები“¹⁰, რომელიც დღესაც მძიმე ტკივილად აწევს თურქ ხალხს. იგი ამბობს, რომ გადასახლებისთვის საბაზად იქნა გამოყენებული ე.წ. „საზღვრის უსაფრთხოების“ თეორია. მიუთითებს, რომ „ახალციხელი თურქების“ ისტორიის არდავიწყებისთვის აუცილებელია მათი კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა. „ამგვარად, ჩვენი ქვეყნის საზღვართან ახლო რეგიონში შევინარჩუნებთ „ახალციხელი თურქების“ მიერ შექმნილ და წარმოდგენილი თურქულ-ისლამურ კულტურას“, - აცხადებს იგი. მინისტრი აღნიშნავს, რომ ასევე მიმდინარეობს სხვა სახის სამუშაოები და კვლევები საქართველოში თურქულ-ისლამური კულტურის საკითხების მიმართულებით. მიუთითებს, რომ ამ ეტაპზე უფრო პრიორიტეტულად იქნა მიჩნეული წინამდებარე ნაშრომის გამოცემა და კულტურული მემკვიდრეობის დაფიქსირება, რადგან იგი თანდათან უფრო ზიანდება. ასევე, სამეცნიერო სამყაროსათვის შეთავაზებულ იქნა ახალი ნაშრომი.

აბდულაჰ ერენი თავის სიტყვებში ხაზს უსვამს, რომ აღნიშნული დეპარტამენტის ხელშეწყობით ხდება საზღვარგარეთელი თურქების ან თურქულენოვანი დიასპორის კულტურული მემკვიდრეობის ინვენტარიზაცია და პროექტის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი გახდა „ახალციხელი თურქების“ კულტურული მემკვიდრეობის ინვენტარიზაცია და მისი დაცვა. იგი მიიჩნევს,

¹⁰ 1944 წლის 14 ნოემბერს სამცხე-ჯავახეთიდან დეპორტირებული მოსახლეობა თურქულ ისტორიოგრაფიასა და ლიტერატურაში მოიხსენება როგორც Ahıska Türkleri (ახალციხელი თურქები).

რომ ამგვარი საქმიანობა ხელს შეუწყობს მსოფლიოს ხალხების კულტურული მემკვიდრეობის შენარჩუნებას. იმედოვნებს, რომ ქართულ-თურქული კეთილმეზობლური ურთიერთობები კიდევ უფრო გაღრმავდება.

ცალკე გამოყოფილ წინასიტყვაობაში წერია, რომ ნაშრომის მთავარი მიზანია ახალციხის (იგულისხმება სამცხე-ჯავახეთი) მხარეში არსებული იმ მუსლიმური არქიტექტურული ძეგლების ინვენტარიზაცია, რომლებმაც დღემდე მოაღწია. ყურადღებას იქცევს წინასიტყვაობაში გამოყენებული შემდეგი ფრაზა: „თურქულ საზოგადოებრივ აზრში დამკვიდრებული ტერმინით „ახალციხელი თურქები“ მოხსენიებული მუსლიმი მოსახლეობის 1944 წელს ყაზახეთში, ყირგიზეთსა და უზბეკეთში გადასახლების შემდეგ“. სავარაუდოა, რომ წიგნის შემდგენელნი სახელმწიფო მოხელეებისგან განსხვავებით, ფრთხილობენ ტერმინთან „ახალციხელი თურქები“ – მიმართებაში. აქვე არის მითითებული, რომ რეგიონში დეპორტაციის შემდეგ წლებში ჩამოსახლებულმა ქართველმა მუსლიმებმა ააგეს ახალი საკულტო ნაგებობები, მაგრამ ისინი უფუნქციოდ დარჩა. გამოყენებულ იქნა ძველი ნაგებობების საძირკველზე აგებული შენობები ან განახლებულ იქნა ძველი საკულტო ნაგებობები. წინასიტყვაობაში კმაყოფილება არის გამოთქმული საქართველოს მთავრობის მისამართით ზოგიერთი მუსლიმური საკულტო ნაგებობის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლად გამოცხადებასთან დაკავშირებით. გამოქვეყნებული ყველა ძეგლი არის ადგილზე დაფიქსირებული და ფოტოგადაღებები და აზომვებიც ადგილზე არის შესრულებული. ავტორები, მასალის მოძიების საქმესა და საველე სამუშაოების შესრულებისას ხელშეწყობისთვის მადლობას უხდებიან საქართველოს მთავრობის წარმომადგენლებს, თურქეთის ელჩს საქართველოში ფატმა ჯერენ იაზგანს და ადგილობრივ მოსახლეობას.

პროფესორი ნები გიუმუში ეხება რა ახალციხის მხარის ისტორიას (საუბარია სამცხე-საათაბაგოზე), მიმოიხილავს კავკასიის გეოპოლიტიკურ მდებარეობას, მის ურთიერთობას ანატოლიის და ირანის ცივილიზაციასთან. აღნიშნავს, რომ კავკასიის მხარეებიდან ანატოლიის ცივილიზაციასთან შეხების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილი არის ახალციხის მხარე. ნები გიუმუში იყენებს სიტყვას „ახისხა“, მაგრამ ფრჩხილებში მითითებული აქვს

(ახალციხეც). იგი ეხება მხარის ოსმალეზამდე ისტორიას. პირველ აზნაცში, ძირითადად, ამ მხარეში ისლამის გავრცელების ისტორიაზე საუბრობს და უკავშირებს ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელს“. იგი სწორად მიუთითებს ტოპონიმებს: კლარჯეთ (ი), არდაჰან (ი), სამცხე. შემდეგ, ასევე მოკლედ, ეხება ქართველთა და სელჩუკთა ურთიერთობას და ამ კონტექსტში რეგიონში ისლამის გავრცელებაზე საუბრობს. არ ივიწყებს საქართველოს ოქროს ხანის პერიოდს და ყოვცაყთა ჩამოსახლებას. იგი, იმოწმებს ყოვცაღთა ჩამოსახლება-განსახლების შესახებ თურქულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულ თეორიას და პროფესორ ფაჰრეთინ კირზიოღლუს ნაშრომებს, სამცხე-საათაბაგოში ყოვცაყთა როლზე საუბრობს. ცნობილია, რომ თურქ ისტორიკოსთა ერთი ფრთა ჯაყელებს და სამხრეთ საქართველოს ადგილობრივ მოსახლეობის დიდ ნაწილს ყოვცაღებად მიიჩნევენ. თუმცა, ნები გუმუში მართებულად მიუთითებს, რომ რადგან ათაბაგების, ანუ ჯაყელების, წარმოშობაზე კამათი კვლავ გრძელდება, ამიტომ აუცილებელია კარგად იქნას შესწავლილი ყოვცაღთა კვალი კავკასიაში¹¹. შემდეგ იგი საუბრობს ოსმალთა პერიოდში სამცხე-საათაბაგოს ოსმალეთის შემადგენლობაში შესვლის ისტორიაზე, რეგიონში ოსმალთა და ირანელთა დაპირისპირებაზე. ათაბაგების დასახელებისას ფრჩხილებში სწორად მიუთითებს ქაიხოსრო ათაბაგის სახელის ქართულ ფორმას. სინამდვილეში ეს სახელი არ არის ქართული წარმოშობის და თურქულად იკითხება როგორც Keyhüsrev. რაც შეეხება მზეჭაბუკს, მირზა ჩაბუქად უწერია, ისევე, როგორც კირზიოღლუს. არაბული გრაფიკით ვერანაირად ვერ დაიწერება მზეჭაბუკი. ქართულის არმოცოდნე ამ სახელს ვერ აღიქვამს. თუმცა, ბატონ ნების, როგორც

¹¹ ქართველ მკვლევართა მიერ საკმარისად კარგად არის შესწავლილი საქართველოში ყოვცაღთა ჩამოსახლების და განსახლების საკითხები. დღეს, ჩვენს ქვეყნებს შორის არსებული კეთილმეზობლური და სტრატეგიული ურთიერთობები გვადლევს იმის საშუალებას, რომ ქართველი და თურქი მეცნიერების მიერ ერთობლივად იქნას აღნიშნული პრობლემა კიდევ ერთხელ შესწავლილი და განხილული ქართულ, თურქულ და სხვა ენებზე გამოქვეყნებულ წყაროებსა და ლიტერატურაზე დაყრდნობით. ამის მაგალითად შეიძლება გამოდგეს უკვე ოთხჯერ ჩატარებული ერთობლივი სიმპოზიუმები და გამოქვეყნებული კრებულები ქართულ-თურქული ისტორიული ურთიერთობების შესახებ.

ქართულის მცოდნეს, თურქულენოვანი მკითხველისთვის ქართული ვერსიაც რომ მიეთითებინა, საკითხში უფრო მეტი სიცხადე იქნებოდა შეტანილი. პროფესორ ნები გუმუშს სწორად აქვს მითითებული ყვარყვარე, სხვა თურქ ავტორებს უწერიათ გორგორა (ამ სახელის ასეთი ფორმაც არაბული გრაფიკიდან გამომდინარეობს). ნები გუმუშს საინტერესო სიახლე შემოაქვს ათაბაგ ყვარყვარე მეოთხესთან დაკავშირებით. იგი მიუთითებს ათაბაგ ყვარყვარე მეოთხის გამუსლიმებასა და სახელად იუსუფ ფაშას დარქმევაზე. გამოქვეყნებული აქვს ყვარყვარე მეოთხის ცნობილი ფოტო და ქვეშ აქვს მიწერილი ზემოაღნიშნული განმარტება, ასევე, გამუსლიმების თარიღი - 1579 წელი. ქართული¹² და ევროპული წყაროებით¹³ ცნობილია, რომ ყვარყვარე მეოთხეს ისლამი არ მიუღია, გამუსლიმდა მისი ძმა მანუჩარი. ნები გუმუშს მოკლედ აქვს მითითებული ოსმალეთის სახელმწიფოსთვის ახალციხის საფაშოს მნიშვნელობის, სოლომონ მეორის ახალციხის ფაშასა და ოსმალეთთან ურთიერთობების შესახებ. საუბრობს აგრეთვე, რუსეთ-ოსმალეთის 1828-1829 წლების ომზე, საფაშოს გაუქმების საკითხებსა და საფაშოში იურთლუქ-ოჯაქლიქის ოსმალურ სისტემაზე. ეხება რა სამცხე-ჯავახეთის მხარეში ისლამურ არქიტექტურას, აღნიშნავს, რომ ათაბაგების გამუსლიმების შემდეგ ძალიან სწრაფად მოხდა მხარის ისლამიზაცია და ოსმალური მმართველობის წესების შემოღების შემდეგ დაიწყო მუსლიმური არქიტექტურული ძეგლების მშენებლობა. მიუთითებს, რომ ისლამიზაციამდეც, ჯერ კიდევ მეთერთმეტე საუკუნეში, ამ მხარეში არსებულა მეჩეთი (მცირე სამლოცველო). წყაროდ გამოყენებული აქვს რუსი ავტორის ენისიმოვის¹⁴ წიგნი. თუმცა, გუმუშში აღნიშნავს, რომ ამ სამლოცველოს კვალი ახლა არსად ჩანს. აღნიშნულია, რომ მეჩეთების რაოდენობა განსაკუთრებით გაიზარდა მეთვრამეტე საუკუნეში. აქ, ჯერ კიდევ 1595 წელს დაარსებულა ქალაქ ახალციხის მეჩეთის

¹² ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ-საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVII სს), თბ., 1961; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბილისი, 1973; ც. აბულაძე, თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, თბ., 1983 და სხვ.

¹³ ნუგზარ პაპუაშვილი, ევანგელურ-ლუთერანული ეკლესიის ისტორიიდან საქართველოში: წინაისტორია და ისტორია, თბილისი, 2018 და სხვ.

¹⁴ სავარუდოდ ანისიმოვი უნდა იყოს.

ფონდი, სადაც შემოწირულობა შეუტანიათ მანუჩარს და მის დედას დედისიმედს. ნები გუმუში მოკლედ, მაგრამ საკმარისად ბევრ ინფორმაციას გვაძლევს იმ წყაროების შესახებ, სადაც მითითებულია მეჩეთების მშენებლობის თარიღის, დამკვეთის და ვაყუფების (ანუ ფონდების) შესახებ ინფორმაცია. შემდეგ, იგი ეხება მხარეში რუსულ მმართველობას, დეისლამიზაციის და დეეთნიზაციის პროცესს. იგი იყენებს ტერმინებს „თურქი მუსლიმი“ და „მუსლიმი“. დეპორტაციის პროცესთან დაკავშირებით განმარტებაში ადარებს აჭარის და სამცხე-ჯავახეთის მდგომარეობას. აღნიშნავს, რომ თუკი სსრკ მიიჩნევდა საზღვრისპირა მუსლიმებს ქვეყნისთვის საშიშ ძალად, მაშინ აჭარლებიც უნდა გაესახლებინა, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. გასახლებულ იქნენ თურქები, ქურთები, ჰემშინები. სხვა განმარტებას ამ საკითხთან დაკავშირებით არ იძლევა.

ბაჰათინ თურგუთი საუბრობს სამცხე-ჯავახეთის მხარეში ვაკუუმების (ფონდების) დაარსების შესახებ, რომლის ისტორიაც იწყება ათაბაგთა გამუსლიმების შემდეგ. ვაკუფთა შესახებ დოკუმენტები დაცულია ოსმალურ არქივებში, სადაც მითითებულია ვაკუფთა რაოდენობა და შემოსავალი. მნიშვნელოვანია შემომწირველთა შესახებ დოკუმენტაცია, რომელიც ინახება ანკარის ვაკუფების მთავარი სამმართველოს არქივში. ვაკუფებთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, ანკარის მიწის რეესტრისა და კადასტრის ცენტრალური არქივი, სადაც მრავალი დოკუმენტია დაცული ახალციხის საფაშოში მიწისმფლობელობის ისტორიასთან დაკავშირებით. ამავე არქივში №130 ერთეულით დაცულია 1595 წლის „ახალციხის ვილაეთის დიდი დავთარი“¹⁵. ეს ის დავთარია, რომლის დასახელებიდანაც გამომდინარე პროფესორი ფაჰრეთთინ კირზიოღლუ ეკამათება აკადემიკოს სერგი ჯიქიას „გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარის“¹⁶ სახელწოდების გამო. სერგი ჯიქიამ აღნიშნული დავთარი გამოსცა თბილისში დაცული ნუსხის მიხედვით (L-1 – ხელნაწერთა ინსტიტუტი).¹⁷ ბაჰათინ

¹⁵ ბაჰათინ თურგუთის მიერ მიერ ტრანსლიტირებული ფორმა: Ahıska ivasi Mufassal Tahrir Defteri

¹⁶ აკად. სერგი ჯიქია, გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, წიგნი 1-3, თბ., 1941-1958.

¹⁷ დაწვრილებით. იხ. ც. აბულაძე, თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისთვის, თბ., 1983, გვ. 69.

თურგუთი აქვე უთითებს, რომ ახალციხის ფაშას ხიზირს მრავალი უძრავი ქონება და მიწის ნაკვეთები გადაუცია ახალციხის მეჩეთის ვაყუფისთვის, რომელიც მასვე დაუარსებია. ეს ინფორმაცია აღებული აქვს მის მიერვე მითითებული ზემოხსენებული დავთრიდან. ამავე ავტორის აზრით, მეჩეთი უფრო ადრე უნდა ყოფილიყო ნაშენები, მანამდე, სანამ ზემოაღნიშნული დავთარი შედგებოდა. შევნიშნავთ, რომ ბაჰათინ თურგუთი ხიზირ ფაშად, ხოლო ბატონი სერგი ჯიქია ხიდირ ფაშად კითხულობს¹⁸. არაბულ გრაფიკით შესრულებულ ხელნაწერში „დ“ და „ზ“ ერთმანეთს ძალიან წააგავს, ამდენად, ორივენაირად შეიძლება ამოკითხვა. ეს ორივე სახელი დღემდე გამოიყენება თურქულ სახელდებაში. ბაჰათინ თურქგუთს ჩამოთვლილი აქვს საფაშოში არსებული ვაყუფები:

1. ახალციხის მეჩეთის ვაკუფი;
 2. ჩრდილო ნაჰიეს სოფელ პატარა მერეს (უწერია მერეჟ) ხიდის მოვლა-მშენებლობის ვაკუფი;
 3. სოფელ უდეს ნაჰიეს რაბათის ციხის მეჩეთის და ყურანის სწავლების ვაკუფი;
 4. შერეფ ფაშას ვაკუფი და მეჩეთი;
 5. იუსუფ ფაშას ვაკუფი და სკოლა;
 6. აჰმედ ფაშას (აჰმედიეს) ვაკუფი. მასში შედის:
 - ა) აჰმედიეს მეჩეთის ვაკუფი;
 - ბ) აჰმედიეს მედრესე;
 - გ) აჰმედიეს ბიბლიოთეკა;
 - დ) არტანის სანჯაყის სოფელ შადრევანის მეჩეთი;
 - ე) ახალციხის სანჯაყის სოფელ ვალეს მეჩეთი.
- დასკვნის სახით ბაჰათინ თურგუთი ამბობს, რომ ოსმალეთის მმართველობის პერიოდში სამცხე-ჯავახეთის მხარე იყო მუსლიმური რეგიონი, რასაც ადასტურებენ ვაყუფები და შემომწირველთა სიები.

ნიკოლა კანჩალ ფერარის ეკუთვნის მონოგრაფიის შემდეგი თავი: „ახალციხის (სამცხე-ჯავახეთის) მხარეში მეჩეთები და სხვა არქიტექტურული ნაგებობანი“, მოკლე მიმოხილვა.

¹⁸ იხ. მ. სვანიძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1971, გვ. 195: „დავთარი“, წ, II, გვ. 24.

ავტორის განცხადებით, ნაშრომში განხილულია 50-ზე მეტი არქიტექტურული ძეგლი. მათგან 44 არის მეჩეთი, დანარჩენები მედრესეები, აბანოები და საცხოვრებელი სახლები. ამას გარდა, 14 სასმელი წყლის წყარო (ფოტოების მიხედვით, ყველა არის კოდისწყარო) და 22 სასაფლაო. აღნიშნული ძეგლებიდან უმეტესობა პირველად არის აღწერილი და შესწავლილი. ავტორი, წინა ავტორების მსგავსად ძალიან მოკლედ მიმოიხილავს სამცხე-ჯავახეთის და, ზოგადად, „ჩილდირის ვილაეთის“ ისტორიას. აღნიშნავს, რომ მხარეში დღევანდლამდე შემორჩენილი მუსლიმური არქიტექტურული ძეგლების უმეტესობა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარსა და მეოცე საუკუნის პირველ მეოთხედშია აგებული. მე-14 - მე-18 საუკუნეებში აგებული შენობების ერთი ნაწილი განადგურებულია. უნდა ითქვას, რომ ადრეულ პერიოდში აგებული საკულტო შენობები მხოლოდ გარკვეულ ცენტრებში შენდებოდაო, ამბობს ავტორი და იმოწმებს ევლია ჩელების „მოგზაურობათა წიგნს“. იგი აცხადებს, რომ ადრეული ძეგლები, რომლებიც ნაშრომშია წარმოდგენილი ახალციხის, ახალქალაქისა და აწყურის ციხეების ტერიტორიაზე მდებარეობს. ძველ საკულტო ნაგებობებთან დაკავშირებით, ასევე, იმოწმებს ევლია ჩელების. ნიკოლა კანჩალ ფერარი ასახელებს ზოგიერთი მეჩეთის მშენებლობის თარიღებს. მაგ, სოფელ ადიგენის 1885/1886, სოფელ ლელოვნის 1886/1887. ფერარი იყენებს ტერმინს „მუსლიმი მოსახლეობა“, მაგრამ ფრჩხილებში უთითებს „ახალციხელი თურქები“. აღნიშნავს, რომ დეპორტაციის შემდგომ საკულტო ნაგებობების ერთი ნაწილი საყოფაცხოვრებო დანიშნულებით იქნა გამოყენებული. მიუთითებს, რომ ამგვარმა დამოკიდებულებამ ზიანი მიაყენა აღნიშნულ ნაგებობებს.

საინტერესოა მისი დასკვნა, რომ მეჩეთების ერთი ნაწილი განსხვავებულ სტილში არის მოხატული და დღემდე არის შემორჩენილი მისი კვალი. იგი ეხება პალეოგრაფიასაც და მიუთითებს, რომ ხელოსანთა მიერ დატოვებული ეპიგრაფიკული ნაშთები მნიშვნელოვანია ინფორმაციის თვალსაზრისით. ამბობს, რომ მეჩეთების არქიტექტურა არის კლასიკურ ოსმალურ სტილში შესრულებული. გარდა ყურანიდან აღებული ფრაგმენტებისა, ამოკვეთილია ხელოსანთა სახელებიც. თითქმის ნახევარ ნაგებობებზე არის მშენებლობის ან რესტავრაციის თარიღი მითითებული. ფერარის

თქმით, მე-19 და მე-20 საუკუნეებში ნაგებობების არქიტექტურული სტილი უფრო დახვეწილია. იგი მიუთითებს ძველი და ახალი არქიტექტურის განსხვავებებზე. იძლევა საკულტო ნაგებობების ერთი ნაწილის დახასიათებას, ასახელებს სავარაუდო ქტიტორებს. ავტორი ფოცხოვში აგებულ საკულტო ნაგებობებს ადარებს ახალციხისას. აღსანიშნავია, რომ ფოცხოვის სოფლების დასახელებისას იქვე უთითებს ძველ სახელებსაც. მაგ, გონულაჩან (შუაწყალი), თურქგოზუ (ზადელა). აღნიშნავს, რომ მეჩეთების მოხატულობა რეგიონში ანუ ჩილდირის ვილაეთში, ძირითადად ერთნაირი და ორიგინალური ორნამენტებით არის შემკული. საინტერესოა ასევე, ავტორის შენიშვნა, რომ მეჩეთების მოხატულობის მიხედვით შეიძლება განისაზღვროს, თუ რომელ მეჩეთში ან რაიონში რა სახის ყურანი იკითხებოდა და ისლამის რა სახის მიმდინარეობა იყო გავრცელებული.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ მიუხედავად, მხარის ისტორიის თურქული ისტორიოგრაფიის პოზიციიდან შეფასებისა, მონოგრაფია ღირებულ შენაძენს წარმოადგენს რეგიონის ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევართათვის. სამცხე-ჯავახეთის მხარეში არსებული ისლამური საკულტო ნაგებობების საფუძვლიანი ინვენტარიზაცია აქამდე არ ჩატარებულა და ეს პირველი მცდელობაა. წინამდებარე მონოგრაფია შეიძლება გახდეს გზამკვლევი მხარის ისლამური ეპიგრაფიკით დაინტერესებულ მეცნიერთათვის. საკულტო ნაგებობებზე ამოკვეთილმა ეპიგრაფიკულმა მასალამ და თარიღებმა, ქართულ წყაროებთან შედარების შემთხვევაში, შესაძლოა მხარის ისტორიის ახალ ფაქტებამდე მიგვიყვანოს. ნაშრომში მითითებული ტოპონიმებით კიდევ ერთხელ დასტურდება ოტოქტონი მოსახლეობის ვინაობა, ენობრივი კუთვნილება. ეს ტოპონიმები ქართველების შექმნილია. ვაყუფების რაოდენობა მიგვანიშნებს, თუ როგორი ინტენსივობით მიმდინარეობდა მხარის გამუსლიმების პროცესი.